

УДК 930.1 : 94 (477)-058.243 «1946/1965»

**ПОВОЄННЕ РОБІТНИЦТВО УРСР (1946-1965 рр.)
У СУЧАСНІЙ РОСІЙСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ***Дмитро Нефьодов*

Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського
Україна, 54030, м. Миколаїв, вул. Нікольська, 24
e-mail: dmitr-nefyodov2@yandex.ru; nefyodovdv@gmail.com

Характеризуючи сучасну російську історичну науку, жорстка прив'язка до калейдоскопу доленосних політичних подій 1991 р. не є прийнятною. Російське суспільство разом з представниками історичної науки ще у 1988-1989 рр. у ході дискусій всередині соціалістичної ідеї та марксистської методології, підготувало вихід за межі радянської парадигми та різку поляризацію аж до антикомуністичних ідеологій. Однак офіційне визнання концепції тоталітаризму з піковою квінтесенцією сталінізму у перше повоєнне десятиліття та подальше переростання тоталітаризму в авторитаризм при М. Хрущові мали у російському суспільстві й історичній науці інші як причини, так і рушійну мотивацію. Головною відмінною рисою російської історіографії та суспільно-політичної думки стало збереження схвалення та наступності у питаннях продовження імперської політики центру як з боку тих, хто залишився «вірним» марксистській ідеології, так і з боку монархічної ідеї, яка почала відроджуватися, та прозахідних ліберальних сил.

Мета статті полягає у дослідженні новітньої російської історіографії повоєнного робітництва УРСР (1946-1965 рр.).

Різні аспекти, опосередковано тотожні з предметом нашого дослідження, містяться у роботах М. Клинової [12], В. Пянкевича [23], А. Трофімова [24].

У зв'язку з частковим відкриттям архівів і передачею у центральні та місцеві загальні архіви документів, які до цього зберігалися у спецфондах архівів МВС і КДБ СРСР на початку 1990-х рр. почалося дослідження проблем, які або взагалі не порушувалися у радянській історіографії, або отримали вкрай слабкий і не зовсім об'єктивний розгляд. До таких питань відноситься тема перебування іноземних військовополонених та інтернованих осіб у СРСР, їх трудового використання та значення у відновленні післявоєнної радянської економіки.

Розсекречення архівів і публікація документальних матеріалів стимулювали появу нових робіт. У першу чергу слід виділити публі-

кації військового історика, юриста В. Галицького [4-6], істориків А. Терещука, В. Подільського, В. Конасова [14-18]. У роботах зазначених вчених простежується думка про вкрай неефективне використання праці військовополонених внаслідок крайнього ступеня їх слабкості та значної кількості непрацездатних, особливо у період 1945-1946 рр. Надалі фіксується поступове поліпшення як умов праці, так і поява мотивуючих факторів у вигляді посиленого харчування для тих, хто перевиконував норми виробітку. У новітній російській історіографії отримали висвітлення факти використання у відбудовчих роботах примусово мобілізованого цивільного населення Румунії, Угорщини, Чехословаччини, Німеччини, т.зв. «вестарбайтерів», які інтерновані у СРСР. Починаючи з лютого 1945 р. на території фронтів мобілізували всіх придатних до фізичної праці та здатних носити зброю німців-чоловіків у віці від 17 до 50 років. У травні 1945 р. на території СРСР задіяно у відновленні економіки 188 тис. інтернованих і 100 тис. заарештованих німців, з яких близько 55 тис. чол. працювали на підприємствах чорної металургії та майже 140 тис. – у гірничодобувній промисловості [13, с. 76].

Російськими істориками доведено достатній (часто вище ніж у місцевих радянських громадян-утриманців і жителів сільської місцевості) рівень харчування, дуже важкі, але не каторжні умови праці, обґрунтовано судження про відмінне становище німецьких військовополонених у СРСР від становища радянських військовополонених у Німеччині, цілеспрямовано проводиться думка про те, що СРСР ніколи не ставив за мету розправитися з обеззброєним противником, помститися йому за величезні втрати, матеріальні збитки, страждання мільйонів радянських громадян [16, с. 24].

Також у сучасній російській історіографії критично оцінюється політика екстенсивного залучення все нових контингентів робітників. На думку російських дослідників, через труднощі, а часом і небажання займатися питання-

ми автоматизації виробництва та введенням нових технологічних процесів збільшувалася цінність робочої сили взагалі, але у той же час нівелювався її професіоналізм. У літературі наводяться факти, які свідчать про те, що низький кваліфікаційний рівень працівників заводів не дозволяв приступити до випуску нової продукції або значно затримував даний процес, скупчення надлишків робочої сили гальмувало розвиток технічного прогресу, консервувало застарілі технологічні процеси. Таким чином, для новітньої російської літератури стало характерно переосмислення повоєнної трудової міграції, виходячи з її соціально-економічних наслідків, у ній стали бачити серйозний фактор розселення села, причину розширення маргінального прошарку у містах [2, с. 336].

Важливий внесок у вивчення соціальних реформ у СРСР внесла К. Зубкова [8; 9]. Дослідниця проаналізувала вплив політичних чинників та економічних реформ на структуру населення й окремі соціальні групи, у тому числі робітників, за допомогою методології осягнення історії через ментальність суспільства. Зіставивши цифри заробітних плат робітників та обсяг споживчого кошика, дослідниця аргументовано довела, що тільки менше чверті громадян у перші повоєнні роки могли дозволити собі придбати життєво необхідний набір продуктів по пайковим цінами [9, с. 72]. За підрахунками В. Попова, проведеними за матеріалами ЦСУ СРСР, у першу післявоєнну п'ятирічку більше половини фактичного місячного заробітку понад 40% робітників витрачалася на оплату харчування по самому необхідному мінімуму [22, с. 72].

Російські дослідники прийшли до висновків, що у перші повоєнні роки доходи робітників були настільки низькі, що велика частина йшла на купівлю найнеобхідніших продовольчих і промислових товарів. У той же час, низка дослідників на чолі з К. Зубковою, оцінюючи фактичні наслідки післявоєнних реформ, стверджують, що їх головною метою було підвищення рівня життя, у першу чергу, промислових робітників за рахунок колгоспного селянства. Неоднозначні оцінки у сучасній російській історіографії отримало скасування карткової системи, яка значно вплинула на зміну попиту та пропозиції. На думку В. Волинцева [3], А. Молодчика [19], В. Попова [22], К. Зубкової [9] скасування карткової системи не мало на меті поліпшення постачання робітників. А навпаки, головним завданням стала стабілізація політичного режи-

му за рахунок максимальної експлуатації промислових робітників і селян.

Важливою гіпотезою новітньої російської історіографії є твердження про те, що встановлення низької оплати праці та важкі матеріальні умови життя робітничого класу є результатом цілеспрямованої політики сталінського керівництва, яке проводило нав'язування населенню т. зв. «психології війни», а не післявоєнною розрухою та картковою системою. За твердженням В. Волинцева, радянській державі вигідно важке матеріальне становище своїх громадян, зайнятих тільки процесом виживання [3, с. 28]. Дослідником А. Молодчиком акцентовано увагу на тому, що замість принципу соціальної справедливості радянську ієрархію споживання визначав принцип «виробничої необхідності» людини справі соціалістичного будівництва. Остаточо відбувся поділ працюючого населення на зайнятих важкою фізичною працею, які працюють у провідних галузях промисловості (і прирівняних до них виробництвах) і в допоміжних, розвинулася система привілеїв для номенклатури [19, с. 298].

Велике значення російські історики надавали впливу на становище робітників стратегічного протиріччя, яке загострилося після смерті Й. Сталіна: з одного боку – оновлення соціалізму, з іншого – консервація його сталінського зразка. Ю. Аксьонов, В. Журавльов, Л. Гордон і низка інших істориків зробили спробу довести, що індустріалізація, що проводилася у 30-40-х рр., здійснена методом прискореного розвитку тих елементів продуктивних сил, які мали першорядне оборонне стратегічне значення, тоді як розвиток інших сфер суспільного життя принесено у жертву головному завданню. Відповідно процес індустріалізації прийняв незавершений, несистемний характер, при якому цілі галузі економіки все ще базувалися на доіндустріальних способах праці, а низка інших, які, у першу чергу, пов'язані з обслуговуванням населення, взагалі не отримали належного розвитку [20, с. 289].

У той же час, дослідники констатують факт того, що у 1950-і рр. у ключових галузях економіки взяв гору індустріальний технологічний тип виробництва з розгортанням НТР, науково-технологічним способом виробництва з переважанням інтенсивних факторів економічного розвитку. Е. Клопов акцентує увагу на позитивному впливі часткового впровадження методів ринкової економіки у вигляді посилення матеріального стимулювання робітників, зниження податків. Однак перемога консервативного крила партії та зміщення

М. Хрущова відкинули систему назад у жорстку командно-адміністративну економіку.

Оцінюючи економічні реформи М. Хрущова, російські дослідники наполягають на тому, що для їх успішної реалізації не було ні об'єктивних умов, ні реальних політичних намірів представників вищого державного ешелону влади, ні якісних зрушень у суспільно-психологічній свідомості. Як зазначив В. Касьянов, дані реформи з самого початку приречені на невдачу, оскільки їх реалізація намічалася у рамках адміністративно-командної системи [11, с. 19].

Оцінюючи рівень життя робітництва у друге післявоєнне десятиліття, російські дослідники відзначили явні якісні зміни. На думку А. Григор'євої, почалася своєрідна революція добробуту, яка полягала у подоланні тієї стагнації рівня життя, за допомогою якої у роки першого післявоєнного десятиліття проведено відновлення радянської економіки. Початок НТР зажадав змін кваліфікації, культури й особистісних якостей робітника. Досягти цього, як об'єктивно зазначено у роботі А. Григор'євої, можна тільки підвищивши матеріальний і духовний рівень робітників. Проведений аналіз показав, що у результаті зростання національного доходу (9,4% – 1956-1960 рр.), а також збільшення розмірів пенсії (з жовтня 1956 р.) чисельність найбіднішої групи промислових робітників (дохід на душу населення до 25 крб. на місяць) скоротилася до початку 1960-х рр. до 1% проти 7% у 1953 р.

З численних показників, за допомогою яких можна охарактеризувати рівень життя, найбільшу увагу істориків та економістів приділено аналізу заробітної плати, яка у хрущовський період була основним джерелом сукупних доходів робітників. За підрахунками В. Баранової, за 15 післявоєнних років середня заробітна плата всіх робітників збільшилася на 37 крб. у порівнянні з довоєнним 1940 р. Абсолютні розміри грошової заробітної плати найбільші у промислових робітників, а її приріст – у робітників, зайнятих на будівельно-монтажних роботах. Однак акцент дослідниками зроблений на тому, що реальна заробітна плата сильно відрізнялася від номінальної, перелом у цьому відношенні досягнуто до початку 1950-х рр., коли купівельна спроможність середньомісячної заробітної плати робітників не тільки зрівнялася з довоєнною величиною, але й перевищила її [1, с. 50]. Оцінюючи процес збільшення питомої ваги оплати праці у загальному обсязі реальних доходів населення, у працях російських істориків відзначено, що сере-

дньорічні темпи зростання заробітної плати збільшилися за 1956-1958 рр., у порівнянні з 1951-1953 рр., більш ніж у два рази. Найвищі ставки встановлювалися для робітників важкої промисловості з урахуванням ступеня кваліфікації їх праці. У середньому оклад кваліфікованого робітника у промисловості з 1,3 до 2,8 разів перевищував заробіток некваліфікованого.

Вивчивши архівні статистичні дані, дослідник Б. Казанцев констатував збільшення майже на третину номінального доходу сім'ї промислового робітника. Особливу увагу історик приділив прогресивним змінам у структурі грошових витрат. Вчений зазначив, що по мірі підвищення доходів робітники отримали можливість виділяти більше коштів на покупку основних продовольчих і промислових товарів. При абсолютному зростанні витрат робітників на продукти харчування їх питома вага у загальній структурі витрат у цілому залишалася стабільною або мала деякі коливання в окремі роки. Однак Б. Казанцев підкреслив, що за основними групами сімей, що мали різні доходи, на харчування йшло до 47% всіх витрат одного члена сім'ї у низькооплачуваній групі та до 29% у найбільш високооплачуваній [10, с. 14].

У той же час доведено, що значний приріст заробітної плати з її упорядкуванням і скороченням робочого дня не компенсований відповідним підвищенням продуктивності праці. Саме цим російські дослідники пояснюють проведення на початку 1960-х рр. урядової політики заморожування темпів зростання заробітної плати та підвищення роздрібних цін на м'ясо-молочну продукцію [7, с. 15].

Разом з констатацією досягнень і провалів, вчені-економісти зайнялися пошуком їх причин і змісту. До середини 1990-х рр. російська історична наука визнала витратний характер радянської економіки 1950-х – першої половини 1960-х рр., несприйнятливості до технічних і технологічних новацій, відчуження від робітника суспільної власності, нездатності використання можливостей людини в умовах НТР. Як підсумувала Н. Пліскевич, до середини 1950-х рр. зі зниженням ентузіазму та зменшенням страху перед тотальними репресіями (у зв'язку з їх припиненням або принаймні різким зменшенням обсягу), позаекономічна мотивація трудової діяльності радянських робітників ослабла [21, с. 25]. Радянська економічна модель, яка працювала шляхом мобілізації наявних ресурсів на ключовому напрямі «за всяку ціну», по-іншому працювати не могла.

Таким чином, великий вплив на сучасну російську історичну науку продовжує мати політичний позанауковий фактор, протиріччя як у науковому середовищі, так і в російському суспільстві у цілому. Домінуючі позиції зберігає традиційний вектор вивчення фундаментальних питань політичної історії, що має стратегічне ідеологічне значення. Вплив патріархальних імперських стереотипів негативно позначається на інтеграції російського історіописання до світової історичної науки у новітній період. У той же час створений за останнє десятиліття інструментальний і людський потенціал корпусу російських істориків дозволив зробити якісний ривок у вивченні радянського періоду історії. Намітилося виразне зниження інтересу до соціально-економічних питань і навпаки – зріс рівень розробки цивілізаційних та антропологічних проблем радянської цивілізації, у тому числі комплексна розробка історії великих соціальних груп в один з найскладніших періодів історії ХХ ст. – у два перших повоєнних десятиліття. Зросла увага до історії окремих груп робітничого класу (жінок, молоді, демобілізованих військовослужбовців, військовополонених), посилювався інтерес дослідників до питань повсякденності, активізувалися демографічні розвідки.

Розширення можливостей наукового пошуку та відсутність необхідності тенденційного підбору фактажу під заздалегідь відомі висновки поєднуються у сучасній російській історіографії з безконтрольною появою антинаукових, або замовних ідеологічних робіт. Новаторство та традиціоналізм поєднуються з позанауковими факторами впливу на історичну науку, які трансформувалися у більш м'які (за рівнем тиску), змінивши собою жорсткий партійний диктат. У той же час сучасні політичні сили, як і раніше, використовують історичну науку для необхідності підтвердження доцільності провадженого політичного курсу. У той же час разом з подоланням негативних рис радянської історіографії, у новітній російській літературі створені нові кон'юнктурні та догматичні нашарування, з'явилася велика кількість спрощень, спотворень, тенденційності. Стурбованість викликає значна політизованість російської історіографії останнього десятиліття, спроби приватизувати післяво-

єнну історію, «націоналізувати» та по-новому міфологізувати радянський період.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Баранова В.И. Исторический опыт разработки и реализации социальной политики СССР в 1953-1991 гг.: дис... д. ист. н.: 07.00.02. Москва, 2005. 439 с.
2. Ваксер А.З. «Чудо» возрождения, или История без чудес // Нева. 1992. № 11-12. С. 321-345.
3. Вольнцев В.А. Экономическая политика СССР в 1945-1953 гг. и её влияние на уровень жизни населения страны: дис... канд. ист. н.: 07.00.02. Москва, 2002. 175 с.
4. Галицкий В.П. Венгерские военнопленные в СССР // Военно-исторический журнал. 1991. № 10. С. 44-55.
5. Галицкий В.П. Верните деньги // Военно-исторический журнал. 1991. № 8. С. 28-31.
6. Галицкий В.П. Вражеские военнопленные в СССР (1941-1945 гг.) // Военно-исторический журнал. 1990. № 9. С. 39-46.
7. Григорьева А.Г. Советская повседневность и уровень жизни населения СССР в 1953-1964 гг.: автореф. дис... канд. ист. н.: 07.00.02. Москва, 2003. 19 с.
8. Зубкова Е.Ю. Общество и реформы 1945-1964. Москва: Россия молодая, 1993. 200 с.
9. Зубкова Е.Ю. Послевоенное советское общество: политика и повседневность. 1945-1953. Москва: РОССПЭН, 1999. 229 с.
10. Казанцев Б.Н. «Неизвестная» статистика уровня рабочего класса (1952-1970) // Социологические исследования. 1993. № 4. С. 3-14.
11. Касьянов В.С. Политика реформ во второй половине пятидесятых – первой половине шестидесятых годов: историко-политический анализ: автореф. дис... канд. ист. н.: 07.00.01. Москва, 1992. 21 с.
12. Клинова М.А. Уровень жизни городского населения РСФСР (1946-1991 гг.) в отечественной историографии. Екатеринбург: изд-во Урал. гос. экон. ун-та, 2014. 353 с.
13. Кнышевский П.Н. Добыча. Тайны германских репараций. Москва: Соратник, 1994. 144 с.
14. Конасов В.Б. Гриф секретности снят: К истории немецких военнопленных в СССР. Вологда: ВГПИ. 1991. 56 с.
15. Конасов В.Б. К вопросу о численности военнопленных в СССР // Вопросы истории. 1994. №11. С. 187-189.
16. Конасов В.Б. Политика советского государства в отношении немецких военнопленных (1941-1956 гг.): автореф. дис... д. ист. н.: 07.00.02. Москва, 1998. 32 с.
17. Конасов В.Б., Подольский В.М., Терещук А.В. Неизвестная страница истории: немецкие военнопленные в СССР. Москва: Парог, 1992. 58 с.
18. Конасов В.Б., Терещук А.В. К истории советских и немецких военнопленных (1941-1945 гг.) // Новая и новейшая история. 1996. № 5. С. 54-72.
19. Молодчик А.В. Государственная социальная политика СССР и уровень жизни советского населения в 1929-1953 гг.: дис... д. ист. н.: 07.00.02. Москва, 2004. 322 с.
20. На пороге кризиса: нарастание застойных явлений в партии и обществе. Москва: Политиздат, 1990. 447 с.
21. Плискевич Н.М. Утопизм и прагматизм российского реформаторства // Общественные науки и современность. 1998. № 1. С. 13-26.
22. Попов В.П. Сталин и советская экономика в послевоенные годы // Отечественная история. 2001. № 3. С. 61-76.
23. Пянкевич В.Л. Восстановление экономики СССР (середина 1941 – середина 1950-х гг.). Историография: дис... д. ист. н.: 07.00.09. Санкт-Петербург, 2002. 514 с.
24. Трофимов А.В. Советское общество 1953-1964 годов в отечественной историографии: политика и экономика: дис... д. ист. н.: 07.00.09. Екатеринбург, 1999. 515 с.

Нефьодов Дмитро *Повоєнне робітництво УРСР (1946-1965 рр.) у сучасній російській історіографії*

Автор ставить за мету дослідити новітню російську історіографію повоєнного робітництва УРСР (1946-1965 рр.). Встановлено, що великий вплив на сучасну російську історичну науку продовжує мати політичний позанауковий фактор, протиріччя як у науковому середовищі, так і в російському суспільстві у цілому. Домінуючі позиції зберігає традиційний вектор вивчення фундаментальних питань політичної історії, що має стратегічне ідеологічне значення. Вплив патріархальних імперських стереотипів негативно позначається на інтеграції російського історіо-

писання у світову історичну науку у новітній період.

У той же час створений за останнє десятиліття інструментальний і людський потенціал корпусу російських істориків дозволив зробити якісний ривок у вивченні радянського періоду історії.

Ключові слова: УРСР, робітничий клас, повенна відбудова, російська історіографія

Нефёдов Дмитрий Послевоенный рабочий класс УССР (1946-1965 гг.) в современной российской историографии

Автор ставит целью исследовать новейшую российскую историографию послевоенного рабочего класса УССР (1946–1965 гг.). Установлено, что большое влияние на современную российскую историческую науку продолжает иметь политический вненаучный фактор, противоречия как в научной среде, так и в российском обществе в целом. Доминирующие позиции сохраняет традиционный вектор изучения фундаментальных вопросов политической истории, имеющей стратегическое идеологическое значение. Влияние патриархальных имперских стереотипов негативно сказывается на интеграции российского историописания в мировую историческую науку в новейший период.

В то же время созданный за последнее десятилетие инструментальный и кадровый потенциал корпуса российских историков позволил сделать качественный рывок в изучении советского периода истории.

Ключевые слова: УССР, рабочий класс, послевоенное восстановление, российская историография

Nefyodov Dmytro The Ukrainian SSR postwar working class (1946-1965) in contemporary Russian historiography

The author's goal is to analyze a contemporary Russian historiography of the Ukrainian SSR postwar working class (1946-1965). It has been established that a contemporary Russian historical science continues to be greatly influenced by a political extra-scientific factor, contradictions both in the scientific community and generally in Russian society. The traditional vector of studying the fundamental issues of political history, which has a strategic ideological significance, retains a dominant position. The influence of patriarchal imperial stereotypes adversely affects the integration of Russian historiography into a world historical science during contemporary period.

At the same time, the instrument potential and human resources of Russian historians, created over the past decade, have made it possible to make a leap forward in studying the Soviet period of history. The author observes a clear decrease in interest in social and economic issues, and, on the contrary, the decrease of the level of development of civilizational and anthropological problems of Soviet civilization, including the complex development of the history of large social groups in one of the most difficult periods of the history of the XX century, i.e. in the first two postwar decades. The attention was drawn to the history of certain groups of the working class (women, youth, demobilized soldiers, prisoners of war), the interest of researchers in daily life increased and demographic investigations intensified. At the same time, along with overcoming the negative features of the Soviet historiography, new opportunistic and dogmatic extraneous features have been created in modern Russian literature, a large number of simplifications, distortions and tendentiousness have appeared. A considerable politicization of Russian historiography of the last decade, attempts to privatize the postwar history, «nationalize» and mythologize the Soviet period in a new way raise concerns.

Keywords: Ukrainian SSR, working class, postwar recovery, Russian historiography

Надійшла до редакції 22.01.2018 р.